Interdisciplinary Studies of Complex Systems
No. 28 (2026) 177–193
© Olek. Muzyka, Olen. Muzyka, S. Stavytska, N. Nykonchuk
https://doi.org/10.31392/iscs.2026.28.177 UDC 195.922.6:373.5+378.091.212-056.45

War and changes in my life: psychological analysis of the results of interviews with gifted pupils and students

Oleksandr Muzyka[1,2], *Olena Muzyka*[1,3,4], *Svitlana Stavytska*[5], *Natalia Nykonchuk*[1,6]

Війна і зміни в моєму житті: психологічний аналіз результатів інтерв'ю обдарованих учнів і студентів

Олександр Музика, Олена Музика, Світлана Ставицька, Наталія Никончук

Abstract. The article analyzes the perception of gifted high school students and students regarding changes in psychological health, social interaction, and self-development planning caused by the full-scale Russian aggression against Ukraine. The study was based on the premise that a complex life situation for gifted individuals is a combination of objective and subjective factors that are perceived as fundamentally hindering the realization of life projects and requiring the mobilization of personal resources to correct the directions of self-development. The study used the author's methodology — a structured interview «War and Changes in My Life». The research was conducted in the form of essay writing. The results of the analysis were illustrated by excerpts from the essays of the respondents. It was found that the psychological health of gifted students is destructively affected by two groups of traumatic reactions to military actions. Strong stress reactions that occurred in the first hours and days of the war are situationally actualized during air raid alerts and shelling. Reactions caused by distress are constantly acting factors in reducing the overall life tone and focus on self-development. In the conditions of long-term hostilities, significant changes occur in social relations. Communication is mostly limited to family members and close friends, within whom mutual support is provided. At the same time, there are value differences between gifted people and others, which become deep and often unconscious causes of conflicts. While the majority is focused on survival in the current situation, self-development based on long-term life projects remains a priority value for the gifted. As a result of the war's influence, the life projects of gifted high school students and students have changed. Most of the respondents maintained a focus on the development of giftedness, and their life projects became more specific, patriotically motivated,

[1] G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
[2] ol.muzyka.ne@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-9808-6727
[3] Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine
[4] o.muzyka@kubg.edu.ua, https://orcid.org/0000-0002-3062-1989
[5] Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, Kyiv, Ukraine. stavics@ukr.net, https://orcid.org/0000-0003-0800-0876
[6] nata.nykonchuk@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-2152-8790

more variable, and therefore more realistic. Another part of high school students and students with signs of giftedness, under the stress of war and the influence of the environment focused on the values of survival, gradually abandon their life projects and lose their focus on the development of giftedness. The prospects of the research are seen in the study of the peculiarities of assertive interaction of gifted students with their contact environment, which would allow them to preserve and defend their own value autonomy and focus on self-development of giftedness.

Keywords: war, life projects, gifted pupils and students, psychological health, complex life situation

Анотація. У статті проаналізовано сприймання обдарованими старшокласниками і студентами змін у психологічному здоров'ї, соціальній взаємодії і плануванні саморозвитку, викликаних повномасштабною російською агресією проти України. Дослідження базувалося на положенні про те, що складна життєва ситуація для обдарованих осіб — це сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, які сприймаються як такі, що кардинально утруднюють реалізацію життєвих проєктів і вимагають мобілізації особистісних ресурсів для корекції напрямків саморозвитку. У дослідженні використано авторську методику — структуроване інтерв'ю «Війна і зміни в моєму житті». Дослідження проводилося у формі написання есе. Результати аналізу проілюстровано витягами з есе досліджуваних. Встановлено, що на психологічне здоров'я обдарованих учнів і студентів деструктивно впливають дві групи травмівних реакцій на воєнні дії. Сильні стресові реакції, що виникли в перші години і дні війни, ситуаційно актуалізуються під час повітряних тривог і обстрілів. Реакції, що спричинені дистресом, є постійно діючими чинниками зниження загального життєвого тонусу і спрямованості на саморозвиток. В умовах довготривалих воєнних дій відбуваються суттєві зміни у соціальних стосунках. Спілкування здебільшого обмежується членами родини і близькими друзями, в колі яких здійснюється взаємна підтримка. Водночас простежуються ціннісні відмінності між обдарованими та іншими людьми, що стають глибинними і часто неусвідомлюваними причинами конфліктів. Якщо більшість орієнтована на виживання в поточній ситуації, то для обдарованих пріоритетною цінністю залишається саморозвиток на основі довготривалих життєвих проєктів. Внаслідок впливу війни життєві проєкти обдарованих ліцеїстів і студентів зазнали змін. Більша частина досліджуваних зберегла спрямованість на розвиток обдарованості, а їхні життєві проєкти стали конкретнішими, патріотично вмотивованими, варіативнішими, а тому й реалістичнішими. Інша частина ліцеїстів і студентів під стресовим пресом війни і впливом оточення, зосередженого на цінностях виживання, поступово відмовляється від своїх життєвих проєктів та втрачає спрямованість на розвиток обдарованості.
Перспективи дослідження вбачаються у вивченні особливостей асертивної взаємодії обдарованих учнів та студентів із контактним оточенням, яка дозволила б їм зберігати і відстоювати власну ціннісну автономію та спрямованість на саморозвиток обдарованості.

Ключові слова: війна, життєві проєкти, обдаровані учні та студенти, психологічне здоров'я, складна життєва ситуація

Вступ

Понад три роки тому Росія розв'язала повномасштабні воєнні дії проти України. Змінилося життя мільйонів людей, серед них обдаровані діти — учні, деякі з яких за цей час вже стали студентами. Як вплинула на них війна, яких змін зазнала їхня життєва ситуація, що вони переживають, на що сподіваються і чого прагнуть у майбутньому — відповіді на ці питання ми сподівалися отримати, плануючи це дослідження.

У стабільній життєвій ситуації обдаровані люди вибудовують певні стійкі моделі саморозвитку. Ресурсами саморозвитку є системи здібностей і особистісних цінностей, які індивідуально формуються у кожної людини в процесі накопичення досвіду задоволення особистісних потреб [1]. Маючи витоки в минулому, здібності й особистісні цінності є ресурсами, які «проєктують» людину у майбутнє. В обох цих психологічних утвореннях закладено *можливості* розвитку: в актуальних здібностях — реальні перспективи саморозвитку в діяльності, в особистісних цінностях — смислові, мотиваційні та етичні засади особистісного саморозвитку.

У тих випадках, коли зовнішні параметри життєвої ситуації стрімко змінюються, люди вдаються до осмислення й інвентаризації своїх адаптаційних ресурсів для того, щоб відібрати ті з них, які дозволяють впоратися з новою ситуацією. Як правило, виявляється, що не всі здібності й особистісні цінності, які до цього часу визначали особистісні координати їх існування, в умовах невизначеного майбутнього і постійної загрози життю є релевантними ситуації. Люди постають перед нелегким вибором зміни напрямку розвитку здібностей та переоцінки особистісних цінностей. Таким чином життєва ситуація для них стає складною.

Обдарованим особам, на відміну від решти людей, притаманне ціннісне ставлення до власних здібностей і особистісно-ціннісна регуляція саморозвитку. Це означає, що їм психологічно важче перебудовуватися під тиском зовнішніх обставин та контактного оточення в такий спосіб, щоб зберегти особистісну ідентичність і спрямованість на розвиток обдарованості [2]. Можна припустити, що складні життєві ситуації, зокрема й та, що виникла у зв'язку з війною, призводять до виснажливих емоційних переживань, кардинальних змін у стосунках із контактним середовищем та змін у плануванні напрямків саморозвитку.

Унаслідок воєнних дій життєва ситуація мільйонів українців зазнала змін, які можна назвати катастрофічними. За даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні за три роки повномасштабної війни загинули щонайменше 12 тисяч 654 мирних мешканців і 29 тисяч 392 отримали поранення, із них: 673 дітей загинули і 1 тисяча 865 дітей отримали поранення [3]. Точну кількість постраждалих дітей встановити неможливо через активні бойові дії та тимчасову окупацію частини території України. За даними Національної поліції України 2227 дітей безслідно зникли. За даними Bring Kids Back UA 19 тисяч 546 дітей депортовані та/або примусово переміщені [4]. В Україні 7 мільйонів дітей війни. 4063 закладів освіти постраждали від бомбардувань та обстрілів, 387 із них зруйновані повністю [5]. Україна зазнає не лише значних освітніх втрат, під постійною загрозою культурна спадщина українського народу [6].

Соціологічні опитування показують, що травмівні впливи війни в учнів проявляються у порушеннях когнітивних процесів (проблеми із запам'ятовуванням та концентрацією), емоційної сфери (дратівливість, апатія, байдужість до колишніх захоплень, тривожність, страхи, гнів, агресія), виникають симптоми, які вказують на проблеми з психологічним здоров'ям (порушення сну, страшні сновидіння) та плануванням майбутнього. Опитування матерів виокремило такі травмівні ситуації для їхніх дітей: «розставання з рідними та близькими (28%), переїзд в інший регіон країни (25%),

обстріли та бомбардування (24%), тривале перебування у холодному приміщенні (17%) [7]. Постійнодіючим стресогенним чинником для сотень тисяч учнів і студентів є те, що їхні рідні піддаються небезпеці, чинячи опір російській агресії у збройних силах [8].

Аналіз наукових досліджень

У більшості досліджень констатується, що травмівні впливи війни звужують соціально-адаптивні можливості людей [9], проявляються в симтоматиці, що пов'язана з проблемами психологічного здоров'я [10; 11], вимагають включення у зміст освіти психоедукаційних компонентів, спрямованих на боротьбу зі стресом і відновленням ресурсів особистісного розвитку [12].

Для аналізу чинників саморозвитку обдарованих осіб у складних обставинах, зокрема й тих, що зумовлені війною, релевантним є поняття «складна життєва ситуація». Саморозвиток для обдарованих — це процес, який вибудовується як на аналізі поточної ситуації й власних ресурсів для самоздійснення в ній, так і на ймовірнісному прогнозуванні майбутнього з урахуванням допустимих змін, що не виходять за межі особистісної цілісності і самоідентичності. У цьому зв'язку поняття складної життєвої ситуації кореспондується з теорією поля Курта Левіна, ключовим поняттям якої є поняття життєвого простору [13]. Життєвий простір включає людину разом із її психологічним оточенням, які постійно взаємодіють та еволюціонують. Положення про те, що співвідношення між потребами і валентністю (цінністю) визначає динаміку особи в життєвому просторі, видається продуктивним для аналізу особистісного розвитку обдарованих осіб, зокрема їх здатності досягати намічених цілей, переживати невдачі, долати труднощі, соціальний тиск і формувати інтегральну ціннісно зумовлену потребу — спрямованість на розвиток обдарованості. У цілому теорія поля є переважно персонологічною, а в дослідницьких методах — ідеографічно орієнтованою. Курт Левін вважав, що об'єктивність дослідження може бути забезпечена лише тоді, коли поле представлене саме в тому вигляді, в якому воно існує для індивіда в даний момент часу. Такий підхід є чи не єдино можливим для дослідження обдарованих осіб, чиї життєвий простір і особливості розвитку завжди є до певної міри унікальними.

Зміни життєвої ситуації українських учнів і студентів з ознаками обдарованості стосуються усіх сфер їхнього життя «тут і тепер», а ще більшою мірою — прогнозованого майбутнього. Процеси саморозвитку, спрямовані у майбутнє, набувають особливої ваги, оскільки воєнне теперішнє починає сприйматися як час, який потрібно перетерпіти, пережити, а в кращому випадку — намагатися якось використати його для підготовки до майбутнього «справжнього» життя.

Обдаровані учні та студенти в ситуації довготривалого воєнного стану мусять пройти через етап самовизначення, у результаті якого життєві цінності й цілі переформатовуються у відповідності з новими умовами. У результаті відбувається або фіксація на досвіді виживання і відмова від саморозвитку обдарованості, або ж формування досвіду подолання, який має такі ознаки: «орієнтація на побудову майбутнього; збереження

і навіть посилення психологічного здоров'я особистості; здатність до відновлення життєвого благополуччя і побудови нових ефективних моделей життєдіяльності у змінюваних умовах життя» [14, С. 51]. Оскільки доланя творчих і життєвих перешкод для обдарованих є природним процесом за звичайних умов, можна сподіватися, що вони мають значні шанси здолати негативні впливи складної життєвої ситуації, що пов'язана з війною, зберегти і збагатити власні особистісні цінності і спрямованість на саморозвиток обдарованості.

Для розуміння процесів особистісного саморозвитку обдарованих осіб у ситуації, коли вони змушені переглядати свої життєві плани, перспективною видається концепція життєконструювання Тетяни Титаренко. Особистість розглядається як суб'єкт, який активно взаємодіє з мінливим світом, сам постійно змінюється, реконструює себе і свої життєві плани. «На кожному історичному етапі життєконструювання особистість спрямовується на посилення чи то власної індивідуальності через досягнення *оновленої ідентичності*, чи то власної соціальності через освоєння *нових практик взаємодії*. Відповідно до ситуації, що склалася, особистість орієнтується або на відстоювання власних меж і *автономізацію* від небезпечного для її цілісності оточення, або на активізацію *діалогу* зі світом, що передбачає більшу відкритість і довіру до нього» [15, С. 44–45]. Це положення добре узгоджується з виокремленими нами відмінностями між регуляцією особистісного саморозвитку обдарованих осіб, в основу якої покладається розвиток одних і тих самих здібностей відносно незалежно від змін життєвої ситуації, і осіб, які не спрямовані на розвиток обдарованості, й готові до того, щоб змінювати напрямок розвитку власних здібностей, адаптуючись до змін життєвої ситуації. Обдаровані в цьому аспекті є консервативними, вони налаштовані до адаптації у новій ситуації за рахунок розвитку одних й тих самих здібностей до надвисоких рівнів [1]. Зрозуміло, що ця стратегія не завжди може бути ефективною, особливо коли йдеться про випадки радикальних ускладнень життєвої ситуації.

З огляду на пов'язану з війною складність життєвої ситуації та ціннісні особливості обдарованих учнів і студентів, у них можуть виникнути певні труднощі на всіх етапах життєконструювання. В цих умовах ускладнюється становлення відкритості і довіри до світу в процесі *діалогування*. Для обдарованих може виникнути проблема зі збереженням особистісної *ідентичності,* невід'ємною частиною якої є цінності, пов'язані з саморозвитком екстраординарних здібностей, і її збагаченням у нових умовах. Порушення соціальних зв'язків вимагає перегляду звичних *практик* взаємодії. Загрози, викликані війною, спонукають соціум до єдності на основі спільних для всіх цінностей, своєрідного «спільного ціннісного знаменника виживання», до якого, очевидно, не завжди входять цінності обдарованості. Отже, процес *автономізації для обдарованих осіб* може виходити за рамки звуженого війною кола релевантних ситуації цінностей і викликати несприйняття оточення, якого не було б за звичних умов у ширшому ціннісному полі.

Оцінка життєвої ситуації обдарованими учнями і студентами має певні особливості. Вона здійснюється на основі встановлення відповідності між параметрами поточної ситуації, власними особистісними цінностями і жит-

тєвими планами, які включають детальні плани саморозвитку у близькій, середній і далекій перспективі [1; 16]. Як правило, ці плани включають високі, але реалістичні проміжні досягнення на кожному етапі, які інтегровані в інші важливі сфери життя, такі як професійна сфера, створення сім'ї чи виховання дітей. Це дає підстави розглядати їх як життєві проєкти. ***Складна життєва ситуація для обдарованих осіб*** — це сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, які сприймається ними як такі, що кардинально утруднюють реалізацію їхніх життєвих проєктів і вимагають мобілізації особистісних ресурсів для корекції напрямків саморозвитку.

До сприятливих чинників самовизначення, збереження особистісної ідентичності й спрямованості на розвиток обдарованості у складній життєвій ситуації можна віднести вищий рівень когнітивної складності та рефлексійних здібностей обдарованих, що дозволяє робити довготривалі прогнози власного особистісного розвитку, особистісно-ціннісну регуляцію саморозвитку, яка відзначається високим рівнем автономності, оскільки вибудовується на власних особистісних цінностях. Чинником, який може утруднювати саморозвиток обдарованості, є утворення в контактних соціальних групах своєрідного комплексу «цінностей виживання» у складній життєвій ситуації, на якому базується ціннісна єдність і взаємна підтримка, але в який можуть і не входити цінності, важливі для розвитку обдарованості. За цих умов зростає ймовірність актуалізації механізмів ціннісного впливу більшості (необдарованих) на меншість (обдарованих), що може призводити до ціннісних криз, аномії і, зрештою, — до інволюції обдарованості.

Мета дослідження — виявлення особливостей впливу воєнних дій на психологічне здоров'я і особливості життєконструювання обдарованих старшокласників і студентів. Для досягнення мети було поставлено такі **завдання:** 1) виявити особливості суб'єктивного сприймання травмівних впливів війни обдарованими старшокласниками і студентами; 2) встановити особливості спричинених війною змін у соціальній взаємодії обдарованих старшокласників і студентів; 3) проаналізувати тенденції саморозвитку чи інволюції обдарованості, що відображені у трансформаціях життєвих проєктів обдарованих старшокласників і студентів.

Методологія

Плануючи дослідження, ми насамперед прагнули показати як на життєконструюванні обдарованих старшокласників і студентів позначаються жахіття злочинної війни. Аналіз показників, отриманих за допомогою стандартизованих методик, дає лише порівняння числових значень і сухі висновки. Констатувально-нейтральна стилістика, що властива науковим статтям у звичайних умовах, у ситуації війни навряд чи доцільна, оскільки вона сприяє створенню контексту нормальності того, що у XXI столітті є ненормальним, нелюдським і неприйнятним.

Унікальність кожної обдарованої особи і відповідно унікальність її життєвої ситуації, особливо, коли вона ускладнена війною, вимагає особливих підходів до дослідження й представлення його результатів [17]. Одним із релевантних методів є аналіз наративів, оскільки вони відображають життєвий досвід в індивідуальній ієрархії життєвих смислів людини, які є основою для інтерпретації власної особистості і для побудови життєвих

сценаріїв [18]. «Цілі, мотиви, інтуїтивні прозріння, здогадки, інтенції, складаючись у сюжет, відіграють роль нитки Аріадни, користуючись якою, людина виводить себе з неозорого і небезпечного поля уламків, фрагментів, вторинних елементів пережитого, напівзабутого, очікуваного, передбачуваного. Життєвий шлях хоч і тимчасово, зате переконливо починає сприйматися як щось цілісне, логічне і послідовне. Випадкові справи, події, інциденти ніби збираються докупи, зв'язуються у нові сюжетні констеляції, і все це фоново, непомітно змінює як оповідача, так і його життєздійснення» [15, С. 79].

Дотримуючись наукової традиції, ми залучили до дослідження старшокласників і студентів із кількох регіонів (міст Дніпра, Житомира і Києва), провели контент-аналіз їхніх есе, узагальнили і зіставили результати, подані у відсотках. Головне ж для нас полягало в тому, щоб усереднені показники не замаскували травмівних впливів війни, страждань, боротьби і прагнення особистісного зростання юного покоління, за яким майбутнє України. У дослідженні використано розроблений нами план структурованого інтерв'ю «Війна і зміни в моєму житті», яке проводилося у формі написання есе. Усі п'ять питань інтерв'ю є відкритими. Учні та студенти мали достатньо часу, щоб письмово викласти свої думки й переживання з використанням властивих їм лексичних і стилістичних засобів. Питання спеціально були сформульовані так, що вони безпосередньо не стосувалися сфер розвитку здібностей, але водночас здібності могли б згадуватися у тих випадках, коли виявлялися важливими для досліджуваних у зв'язку з особливостями взаємин, підтримки саморозвитку чи життєвих планів. Отримані матеріали було використано для ілюстрації найтиповіших переживань і життєвих планів, оскільки вони до певної міри є особистісними наративами, у яких відображено історію життя окремих обдарованих осіб, унікальні переживання воєнного лихоліття і бачення напрямків особистісного саморозвитку.

Досліджуваним пропонувалася така інструкція: «Навички самоаналізу потрібні кожній людині. Якщо ви розумієте суть ваших труднощів і те, які маєте ресурси для їх подолання, то ви вже на шляху до вирішення проблеми. Пишучи есе, намагайтеся відштовхуватися від подій, які трапилися з вами особисто. Йдеться про ваше життя, тому всі ваші міркування важливі».

Структура інтерв'ю:

I. Які зміни у самопочутті ви відчули з початком війни?

II. Як змінилися ваші взаємини з друзями, з педагогами, з членами родини, з російськими родичами, з іншими людьми?

III. З якою з цих груп стосунки бувають напруженими чи навіть конфліктними?

IV. Від кого ви відчуваєте підтримку? З ким почуваєтеся спокійнішими й упевненішими?

V. Як вплинула війна на ваші життєві та професійні плани?

Для контент-аналізу зібраних даних було виокремлено індикатори — лексичні одиниці і словосполучення, які найчастіше зустрічаються. На діаграмах показано відсоток досліджуваних, у чиїх есе є обрані індикатори. Результати контент-аналізу ілюструються витягами із есе учнів і студентів.

Результати дослідження

Результати контент-аналізу та витяги з текстів обдарованих старшокласників і студентів, які ілюструють найпоказовіші висловлювання, розглянемо у відповідності до плану есе.

Вплив війни на самопочуття і психологічне здоров'я

Зміни у самопочутті старшокласників і студентів відображено на рис. 1.

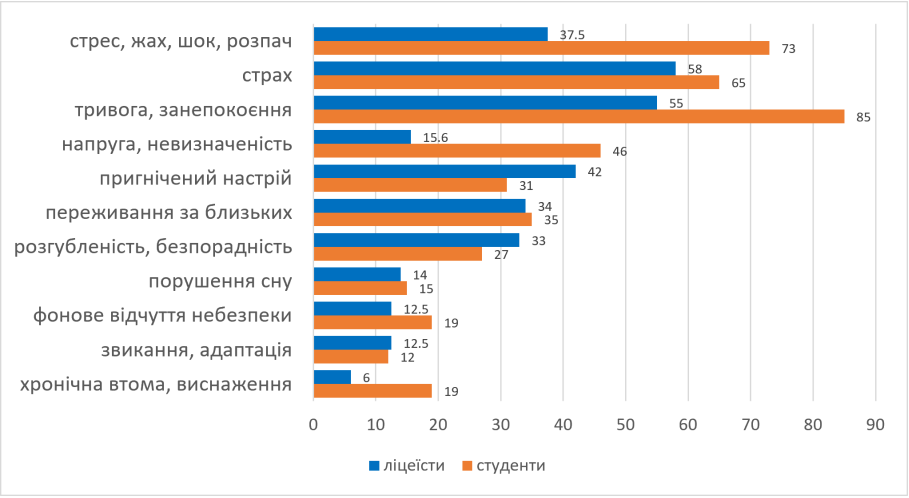

Рис. 1. Вплив війни на самопочуття обдарованих ліцеїстів і студентів (у %)

Зауважимо, що три роки тому нинішні студенти були старшокласниками, а ліцеїсти — дітьми 12-13 років. Очевидно цим можна пояснити те, що у відсотковому відношенні негативні зміни відображено в есе нинішніх студентів, які на той момент краще їх рефлексували, а нині спроможні краще їх вербалізувати. Щодо інтенсивності впливу війни, то очевидно, що вона є високою в обох групах. Стрес, жах, шок, розпач пережили 73% опитаних студентів і 37,5% ліцеїстів. Але показники вирівнюються, коли вживається слово «страх», яке можна вважати родовим для згаданих вище понять. Воно зустрічається у 65% студентів і 58% ліцеїстів.

«У лютому 2022 році мені дванадцять. Ті емоції й переживання, які безпосередньо відчув я, залишилися зі мною на все життя. Війна завжди викликає у людей страх. Страх за своє життя і за життя своїх близьких. … Наш будинок повністю зруйновано. Він згорів з другого по дев'ятий поверх. А з ним і всі наші речі, спогади і сподівання» (Д., 15 р.).

«Весь перший тиждень я провела згорнувшись у клубок і неперервно скролячи новини, я не могла думати взагалі більше ні про що, не хотілося ні їсти, ні пити, ні спати. Спати взагалі було неможливо: вибухи, літаки, ворожі колони. Я пам'ятаю можливу небезпеку підриву дамби і затоплення, те, як зайшли у місто триколори в деяких місцях, вибухи складів. В голові не було нічого, тільки тривога усередині. Після деокупації Київської області, було прийняте рішення виїжджати. Ми їхали по трасі біля деокупованого села. Пізніше їй дадуть назву «траса смерті» (К., 21 р.).

«Наша сім'я не виїжджала з міста, бо не було куди, і ніхто не хотів їхати з дому. Ми виходили з дому лише 2-3 рази на тиждень, бо було страшно за життя» (К., 16 р.).

«Коли почалися масовані ракетні удари, після першого гучного вибуху та прильоту з'явися страх. Ми сиділи в тамбурі вночі, поки літали ракети та лунали вибухи. Коли нас попереджали про ракетний обстріл, я з батьками посеред ночі йшов в укриття. Потім так хочеться спати! Особливо, якщо не спиш декілька ночей поспіль» (Є., 15 р.).

«Постійне відчуття тривоги, небезпеки, невпевненості у завтрашньому дні і павутина стресу — це той чотирикутник, в якому я знаходився в перші місяці війни. Було страшно жити з планом тільки на завтра, бо планів на тиждень, місяць, рік, 5 років — просто не було. Це був по-справжньому важкий період» (М., 22 р.).

Словами «тривога» і «занепокоєння» 85% студентів і 55% ліцеїстів позначають перманентне емоційне напруження, яке супроводжує їх із початку війни і провокує погіршення психологічного здоров'я: *«помітила зміни у самопочутті вже з 24 лютого — це постійні головні болі, підвищений тиск, болі в животі та відсутність голоду, це тривоги і страхи»; «війна принесла багато тривожних думок і невизначеність, які стали постійним супутником мого життя, через це у мене з'явилися панічні атаки, а тривожність стала звичним станом»; «у мене вже кілька разів ставалися нервові зриви, що аж ніяк не допомагає вирішувати проблеми».*

Чимало досліджуваних (15,6% ліцеїстів і 46% студентів) відчувають постійну напругу, невизначеність, переживання за близьких, розгубленість, безпорадність, мають пригнічений настрій. Від 6% до 19% досліджуваних констатують порушення сну, хронічну втому, виснаження і фонове відчуття небезпеки: «*впродовж першого року повномасштабного вторгнення помітила негативні зміни у своїх раніше ідеальних можливостях запам'ятовувати інформацію та нічого не забувати»; «зосереджуватися на чомусь протягом тривалого періоду стало тяжче»*. Ще близько 12% досліджуваних повідомили про звикання й адаптацію до воєнного стану, що сприймається ними не як норма, а як необхідність жити в умовах постійного психічного напруження: «*війна вбила всередині мене все, що було до 24 лютого, всі мої інтереси лишились у минулому, а я зараз — це взагалі нова людина, з новими знайомими, новими почуттями*»; «*замість довгострокових планів я більше стала фокусуватися на поточних потребах*»; «*не маю точного уявлення про своє майбутнє, що страшно та погано, але що є, то є*»; «*у мене висока тривожність, з нею я справляюся таким способом: намагаюся 5-10 хвилин переключитися на іншу тему і не зациклюватися на темі війни*»; «*теніс і гра на піаніно стали для мене важливими способами зберегти рівновагу*»; «*з'явилася потреба в гнучкості та готовності до змін*».

Вплив війни на ціннісну взаємодію з контактним оточенням

На покращення взаємин із друзями вказують 77% студентів і 50% ліцеїстів. При цьому, погіршення взаємин із друзями відмічають 38% студентів і 23% ліцеїстів (рис. 2).

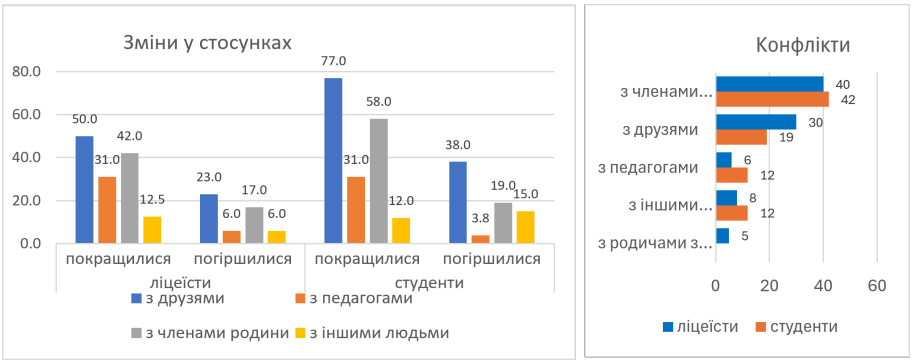

Рис. 2. Зміни у стосунках та конфлікти у ціннісній взаємодії обдарованих ліцеїстів і студентів під впливом війни (у %)

Війна наклала свій відбиток на підліткову і юнацьку дружбу, вплинула на критерії оцінки друзів: «*я побачив, хто мені справжній друг, та кому я справжній друг*»; «*я почав по-особливому ставитися до дружби в цілому, зрозумівши її цінність під час скрутної хвилини*». Присутність друзів полегшує стресові переживання: «*я почуваюся спокійнішим та впевненішим поряд з друзями, навіть проста їхня присутність заспокоює*»; «*ми стали ближчими та відкритішими, почали більше підтримувати одне одного*».

Також чимало досліджуваних (30% ліцеїстів і 19% студентів) відмічають, що у стосунках з друзями виникають напруження і конфлікти. В есе часто згадуються випадки погіршення взаємин через розбіжності в політичних поглядах: «*бували напруженими та конфліктними взаємини з друзями через їхні антиукраїнські політичні погляди або, навпаки, занадто радикальні фанатичні погляди*»; «*припинила спілкуватися з друзями, які говорять російською, слухають російську музику*». До руйнування дружніх стосунків призвели переїзди й окупація частини території України.

Другу позицію в змінах взаємин займають члени родини. На покращення стосунків вказують 58% студентів і 42% ліцеїстів: «*почали більше проводити часу разом, зблизилися*»; «*почали більше хвилюватися одне за одного, бо невідомо чи побачимося завтра*»; «*можливість спокійно переглянути фільм разом сприймається як свято*». Погіршення стосунків з членами родини відмічають 19% студентів і 17% ліцеїстів. «*Війна розділяє людей, розриває сімейні зв'язки, на власному прикладі можу стверджувати це. З 2014 року я не бачив своїх родичів, які залишилися на окупованій території. Знаю, що у мене народжувались брати та сестри, але я їх ніколи не бачив. Помирали родичі, але ніхто з нашої родини не міг бути присутнім на похороні. А з початком повномасштабного вторгнення ми взагалі перестали спілкуватися з родичами. І коли нам була потрібна підтримка, ми її отримали від сторонніх людей*» (Д., 15 р.).

Обидві категорії досліджуваних у своїх есе згадують про покращення взаємин із педагогами — 31%. «*Коли ми у підвалі під час тривоги, всі стаємо "рівними", і щоб якось відволіктися, розповідаємо різні історії*»; «*педагоги стали більш поблажливі, безумовно вони також переживають зміни у житті*». Трапляється, що викликаний війною стрес позначається

на ставленні до навчання і спричинює конфлікти з педагогами (у 6% ліцеїстів і 12 % студентів). Конфліктна взаємодія поширюється на інші сфери: *«через зниклу мотивацію мені складно вчитися, я помітила погіршення в своїх стосунках з педагогами, через це я також не можу знайти спільну мову з батьками»*.

Травмівні впливи війни і потреба в психологічній підтримці

Найбільшу підтримку ліцеїсти і студенти отримують від членів родини, передусім від батьків — близько 65% відмітили це. На другому місці — підтримка друзів, важливість якої відзначили 61% ліцеїстів і 50% студентів (рис. 3).

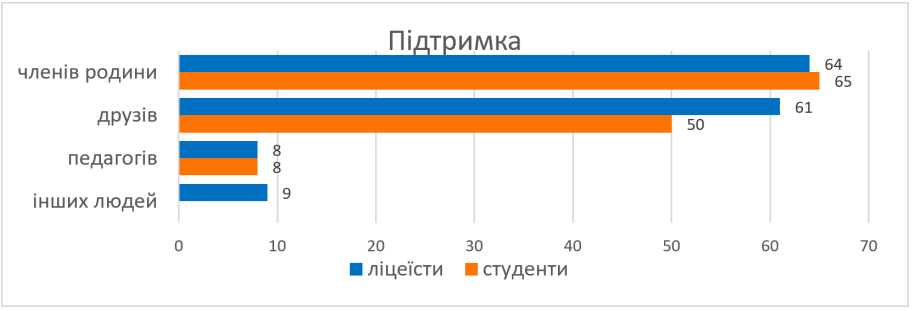

Рис. 3. Підтримка членів родини, друзів, педагогів та інших людей (у %)

Підтримка батьків, інших членів родини та друзів дозволяє молодим людям долати страхи й почуватися певною мірою захищеними: *«найбільше мене підтримують мої друзі та батьки, їхні поради дуже важливі та допомагають мені в складних ситуаціях»; «найбільшу підтримку відчуваю від батьків та подруги, я можу бути відкритою з ними»; «справляюся з допомогою батьків та постійного обговорення своїх почуттів з друзями, ми стараємося часто й відверто спілкуватися та бути підтримкою одне одному»; «велику підтримку в усіх сферах мого життя дають мої батьки, а також друзі є чудовим джерелом підтримки, з ними я почуваюся впевненіше та спокійніше»*. Однак не варто забувати, що це коло спілкування є вимушеним, а відтак нерідко стає джерелом конфліктів (див. рис. 2). *«Коли конфлікти стихають, я спілкуюся з братом і сестрою, і вони намагаються мені допомогти. Також я знайшла інтернет-друзів, а з однією дівчиною ми навіть стали найкращими подругами, хоча й ніколи не бачилися. Я почуваюся комфортніше з моїми однолітками, бо з дорослими знайти спільну мову набагато складніше» (В., 16 р.)*.

Психологічна підтримка педагогів, на яку вказали 8% досліджуваних, орієнтована переважно на вирішення навчальних і розвивальних задач: *«взаємини з педагогами стали серйознішими, адже ми вже зрілі емоційно і можемо розуміти ситуацію»; «вчителі допомагають у професійній сфері, готують до олімпіад та інших змагань»; «у новому навчальному закладі я помітила терпимість до якихось недоліків у моїх знаннях або виконанні завдань через війну»; «тішить особливо те, що педагоги почали ставитися з більшим розумінням поточної непростої ситуації*

у навчанні, але разом з тим намагаються навіть у реаліях війни давати хороші знання настільки, наскільки це можливо».

Важливо, що обдаровані ліцеїсти і студенти (9%) відчувають підтримку й інших людей: *«з початком війни наше суспільство згуртувалося і люди почали відповідальніше, доброзичливіше та дружніше ставитись одне до одного»; «у складній ситуації навіть перехожі можуть допомогти».*

Вплив війни на життєві проєкти

Травмівні переживання воєнних подій суттєво вплинули на життєві плани обдарованих ліцеїстів і студентів (рис. 4). На це вказали 34% ліцеїстів і 38% студентів.

Рис. 4. Вплив війни на життєві та професійні плани обдарованих ліцеїстів і студентів

Студенти, які на відміну від ліцеїстів, вже визначилися з майбутньою професією, продемонстрували вищу стійкість щодо життєвих планів (відповідно 11% і 15%). Від 8% до 12% ліцеїстів і студентів відмічають кризові моменти у плануванні життя: «*зруйновані плани*»; «*війна навчила не планувати*»; «*плани, написані олівцем*»; «*план лише назавтра*». Елементи стратегії виживання відмічено у 8% студентів: «*вижити*»; «*дожити до кінця війни*»; «*ставити міні-цілі та досягати їх — це дає відчуття, що світ рухається, і я рухаюсь разом з ним, більш повільно, але рухаюся*». Також у невеликої частини досліджуваних відмічається втрата визначеності у плануванні життя і демотивація: «*якщо раніше я точно знала ким хочу бути і була максимально активною, то зараз, чим довше йде війна, тим більше я тану в сумнівах з приводу свого майбутнього*»; «*я не знаю, що буде завтра, про планування майбутнього не може бути і мови*».

Варіативність життєвих планів пов'язали зі зміною пріоритетів і переоцінкою цінності життя та навчання 12,5% ліцеїстів: «*прийшло розуміння яке життя цінне*»; «*навчилася цінувати кожну хвилину і пробувати щось нове, коли є можливість*»; «*тепер більше ціную час із близькими та внутрішній спокій*»; «*перестав жити як-небудь, почав насолоджуватися кожним новим днем»; «якщо раніше був би тільки радий, щоб*

пропустити уроки, то зараз я насолоджуюся тим, що можу вчитися»; *«до війни я думав, що навчання так сильно не потрібне, але вже після повномасштабного вторгнення я зрозумів, що це є дуже важливим»*.

Студенти більшою мірою, ніж ліцеїсти, пов'язують свої життєві плани з Україною — 31% і 14% відповідно. Не пов'язують планів з Україною 3,8% студентів і 20% ліцеїстів. Ці дані можна розглядати як певну тенденцію, що базується на здійсненому професійному виборі. Очевидно, що він сприяє зміцненню ціннісної автономії обдарованих, яка не обмежується цінностями обдарованості, а охоплює значну частину особистісних цінностей, зокрема й таких, як цінності патріотизму.

«Війна змусила мене задуматися над тим, що я хочу зробити вагомий внесок у розвиток української культури, змусила задуматися над тим, що я вже можу робити для цього. Хоч я зараз ще не професійна художниця, але я вже можу збагачувати кількість українського в культурному просторі. Я хочу просувати все українське значно більше, ніж це було до війни» (К., 18 р.).

«Я стала більше приділяти увагу саморозвитку, шукаю нові знання та навички, які можуть бути корисними в майбутньому. Багато речей, які були заплановані, стали неактуальними або відсунулися на другий план. Зараз я вважаю за краще допомагати людям і робити свій внесок у перемогу — донати, волонтерство та підтримка близьких стали пріоритетами» (К., 21 р.)

«Спочатку я сумнівалася у можливості продовження навчання, але з часом усвідомила, що освіта — це один із ключових факторів майбутнього відновлення країни. Мої життєві цілі змінилися: тепер я прагну не лише здобути знання для особистого розвитку, а й використовувати їх для допомоги іншим. Війна пробудила в мені бажання працювати в сфері освіти та підтримувати молодь у важкі часи, щоб допомагати їм розвивати свої здібності та відчувати впевненість у майбутньому» (М., 22 р.).

Висновки

Аналіз есе, написаних обдарованими старшокласниками і студентами, показав, що воєнні дії позначилися на їхньому психологічному здоров'ї. Стресові реакції (стрес, жах, шок, розпач, страх), що виникли в перші години і дні війни, періодично актуалізуються під час повітряних тривог і обстрілів, а дистресові (тривога, занепокоєння, напруга, гнітюча невизначеність, пригнічений настрій) — є постійним тлом життя, негативно впливаючи на загальний тонус життєдіяльності і саморозвитку. Інтенсивність стресових проявів залежить від віку дітей: чим старші діти, тим вона вища. Дистресові прояви приблизно однаково проявляються у старшокласників та студентів.

Воєнні дії і реальні загрози життю суттєво вплинули на стосунки обдарованих учнів і студентів з контактним оточенням. Можна констатувати, що в умовах воєнного стану відбувається звуження діапазону ціннісної взаємодії майже виключно до цінностей виживання, які й стають основою для гуртування і взаємної підтримки в середовищі друзів і членів родини. Зміни у стосунках більше відчувають студенти, ніж старшокласники, що,

очевидно, пов'язано з віковим розвитком рефлексійних процесів. Звуження кола спілкування через воєнні дії призвело до того, що й конфлікти відбуваються також переважно з членами родини і друзями, але при цьому й емоційну підтримку обдаровані учні та студенти отримують саме від них. Частина досліджуваних відчуває підтримку з боку педагогів, яка здебільшого стосується навчання й здобування професійної освіти.

Аналіз есе виявив низку причин конфліктів: розбіжності в життєвих цінностях, різниця в політичних поглядах, перенасиченість спілкуванням тощо. Досліджувані майже не згадували глибинних причин конфліктів, що були б пов'язаними з життєвими проєктами і саморозвитком, очевидно з тієї причини, що вони виходили за межі дискурсу виживання і стосувалися лише їх особисто.

Висловлювання стосовно життєвих проєктів дозволили виокремити три групи обдарованих старшокласників і студентів: в одних — життєві проєкти не змінилися в головному, лише стали варіативнішими, в інших — змінилися кардинально. Перші, це переважно студенти, продовжують розвивати обдарованість, пов'язуючи професійні й життєві плани з Україною. У другій групі досліджуваних можна виокремити тих, які зосередилися на короткотерміновому плануванні й цінностях виживання та вже стали на шлях інволюції обдарованості, та тих, які змінили життєві проєкти на основі розширення їх варіативності й переоцінки власних життєвих цінностей, але при цьому зберегли спрямованість на розвиток екстраординарних здібностей і обдарованості.

Перспективи дальших досліджень вбачаються у таких напрямках: 1) вивчення можливостей психоедукації, спрямованої на запобігання дистресовим травмівним впливам та на підвищення життєстійкості обдарованих старшокласників і студентів; 2) вивчення можливостей вдосконалення навичок асертивної взаємодії обдарованих старшокласників і студентів, які дозволили б їм зберігати й відстоювати власну ціннісну автономію і спрямованість на саморозвиток обдарованості.

Конфлікт інтересів

Автори повідомляють про відсутність фінансових та/або майнових інтересів, що можуть вплинути на рішення про публікацію цієї статті.

Література

[1] Музика О. Л. (Ред.) 2023. Ціннісна підтримка розвитку обдарованої особистості в освітньому просторі. Психологічна технологія: практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 237 с. https://lib.iitta.gov.ua/737267/ (дата звернення 3.12.2024).

[2] Музика О. Л. 2022. Ціннісна підтримка самоідентичності обдарованої особистості в освітньому просторі. *Проєктування розвитку та психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості: в умовах воєнного стану*: матеріали науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 23–25 червня 2022 р.). Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України: 219–231.

[3] Інформаційний бюлетень «Три роки з початку повномасштабного вторгнення в Україну: ключові факти та висновки щодо впливу на права людини (24 лютого 2022 року — лютий 2025 року)». https://hrmmu-3-year-update.my.canva.site/ukrainian (дата звернення: 25.06.2025).

[4] Діти війни: державний портал, створений Міністерством реінтеграції разом з Національним інформаційним бюро, станом на 28.06.2025 року. https://childrenofwar.gov.ua/ (дата звернення: 28.06.2025).

[5] Освіта під загрозою (Education in emergency): інтерактивна мапа, створена МОН України, для відстеження руйнувань, завданих українським закладам освіти внаслідок російської агресії. https://saveschools.in.ua/ (дата звернення: 28.06.2025).

[6] Yevtukh V. 2024. Cultural heritage under the threat: new challenges and new opportunities for intercultural communications (the case of Borodyanka and Ivankiv in Ukraine). *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 25:113–125. https://doi.org/10.31392/iscs.2024.25.113

[7] Проблеми українських дітей під час війни (27 січня — 1 лютого 2023). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html (дата звернення: 29.06.2025).

[8] Зливков В., Лукомська С., Євдокимова Н., Ліпінська С. 2023. Діти і війна: монографія. Київ.-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 221 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734177/1/War_Kids_2022_VL_Zlyvkov_ok.pdf (дата звернення: 29.06.2025).

[9] Титаренко Т. М. (Ред.) 2019. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практичний посібник. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 220 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717518/ (дата звернення: 29.06.2025).

[10] Кокун О. М. 2025. Життєстійкість і резильєнтність людини в сучасному світі: теорія, дослідження, практика: монографія . Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 214 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744751/ (дата звернення: 29.06.2025).

[11] Кремень В. Г. (Ред.) 2024. Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді : монографія. Київ : НАПН України, 188 с. https://doi.org/10.32405/978-617-7118-51-9-2024-188

[12] Palamar B. I., Hrynevych L. M., Khoruzha L. L., Bratko M. V., Palamar S. P., Muzyka O. O., Leontieva I. V. 2023. Psychoemotional problems of participants in the educational process under martial law: From emergence to overcoming. *Wiadomości Lekarskie*. 76(4):778–785. https://doi.org/0.36740/WLek202304112

[13] Lewin K. 1951. Field theory in social science: selected theoretical papers (Edited by Dorwin Cartwright). Harpers, 346 p.

[14] Швалб Ю. М. (Ред.) 2024. Особливості особистісних стратегій життєдіяльності в умовах невизначеності середовища : монографія. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 274 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742906/1/monogr_ecopsy_2024x.pdf (дата звернення: 29.06.2025).

[15] Титаренко Т. М. (Ред.) 2014. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія. Київ: Міленіум, 206 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/8340/ (дата звернення: 29.06.2025).

[16] Muzyka, O. L., Muzyka, O. O., Stavytska, S. O., Stavytskyi, G. A. 2021. Psychosemantic fundamentals of professional self-efficacy of students: the state of modern scientific discourse. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 18:99–112. https://doi.org/10.31392/iscs.2021.18.099

[17] Muzyka O. L., Muzyka O. O., Osnadchuk Y. O. 2022. Development of e-platform for psychological online testing of gifted senior pupils and students. *Information Technologies and Learning Tools*. 89(3):162–177. https://doi.org/10.33407/itlt.v89i3.4700

[18] Чепелєва Н. В. (Ред.) 2022. Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості: монографія. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 194 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731506/ (дата звернення: 29.06.2025).

References

[1] Muzyka O. L. (Red.) 2023. Tsinnisna pidtrymka rozvytku obdarovanoi osobystosti v osvitnomu prostori. Psykholohichna tekhnolohiia: praktychnyi posibnyk. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 237 s. https://lib.iitta.gov.ua/737267/ (Accessed: 3.12.2024).

[2] Muzyka O. L. 2022. Tsinnisna pidtrymka samoidentychnosti obdarovanoi osobystosti v osvitnomu prostori. *Proiektuvannia rozvytku ta psykholoho-pedahohichnoho suprovodu obdarovanoi osobystosti: v umovakh voiennoho stanu*: materialy naukovo-praktychnoi onlain-konferentsii (Kyiv, 23–25 chervnia 2022 r.). Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy: 219–231.

[3] Informatsiinyi biuleten «Try roky z pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia v Ukrainu: kliuchovi fakty ta vysnovky shchodo vplyvu na prava liudyny (24 liutoho 2022 roku — liutyi 2025 roku)». https://hrmmu-3-year-update.my.canva.site/ukrainian (Accessed: 25.06.2025).

[4] Dity viiny: derzhavnyi portal, stvorenyi Ministerstvom reintehratsii razom z Natsionalnym informatsiinym biuro, stanom na 28.06.2025 roku. https://childrenofwar.gov.ua/ (Accessed: 28.06.2025).

[5] Osvita pid zahrozoiu (Education in emergency): interaktyvna mapa, stvorena MON Ukrainy, dlia vidstezhennia ruinuvan, zavdanykh ukrainskym zakladam osvity vnaslidok rosiiskoi ahresii. https://saveschools.in.ua/ (Accessed: 28.06.2025).

[6] Yevtukh V. 2024. Cultural heritage under the threat: new challenges and new opportunities for intercultural communications (the case of Borodyanka and Ivankiv in Ukraine). *Interdisciplinary Studies of Complex Systems,* 25:113–125. https://doi.org/10.31392/iscs.2024.25.113

[7] Problemy ukrainskykh ditei pid chas viiny (27 sichnia — 1 liutoho 2023). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html (Accessed: 29.06.2025).

[8] Zlyvkov V., Lukomska S., Yevdokymova N., Lipinska S. 2023. Dity i viina: monohrafiia. Kyiv.-Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M., 221 s. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734177/1/War_Kids_2022_VL_Zlyvkov_ok.pdf (Accessed: 29.06.2025).

[9] Tytarenko T. M. (Red.) 2019. Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii : praktychnyi posibnyk. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD, 220 c. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717518/ (Accessed: 29.06.2025).

[10] Kokun O. M. 2025. Zhyttiestiikist i rezylientnist liudyny v suchasnomu sviti: teoriia, doslidzhennia, praktyka : monohrafiia. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 214 s. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744751/ (Accessed: 29.06.2025).

[11] Kremen V. H. (Red.) 2024. Zakhyst i pidtrymka mentalnoho zdorovia ukraintsiv v umovakh voiennoho stanu: vyklyky i vidpovidi: monohrafiia. Kyiv: NAPN Ukrainy, 188 s. https://doi.org/10.32405/978-617-7118-51-9-2024-188

[12] Palamar V. I., Hrynevych L. M., Khoruzha L. L., Bratko M. V., Palamar S. P., Muzyka O. O., Leontieva I. V. 2023. Psychoemotional problems of participants in the educational process under martial law: From emergence to overcoming. *Wiadomości Lekarskie*, 76(4):778–785. https://doi.org/0.36740/WLek202304112

[13] Lewin K. 1951. Field theory in social science: selected theoretical papers (Edited by Dorwin Cartwright). Harpers, 346 p.

[14] Shvalb Yu. M. (Red.) 2024. Osoblyvosti osobystisnykh stratehii zhyttiedii-alnosti v umovakh nevyznachenosti seredovyshcha : monohrafiia. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 274 s. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742906/1/monogr_ecopsy_2024x.pdf (Accessed: 29.06.2025).

[15] Tytarenko T. M. (Red.) 2014. Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoi sotsialnosti: monohrafiia. Kyiv : Milenium, 206 c. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/8340/ (Accessed: 29.06.2025).

[16] Muzyka O. L., Muzyka O. O., Stavytska S. O., Stavytskyi G. A. 2021. Psychosemantic fundamentals of professional self-efficacy of students: the state of modern scientific discourse. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, 18:99–112. https://doi.org/10.31392/iscs.2021.18.099

[17] Muzyka O. L., Muzyka O. O., Osnadchuk Y. O. 2022. Development of e-platform for psychological online testing of gifted senior pupils and students. *Information Technologies and Learning Tools*. 89(3):162–177. https://doi.org/10.33407/itlt.v89i3.4700

[18] Chepelieva N. V. (Red.) 2022. Dyskursyvne konstruiuvannia dosvidu u konteksti rozvytku osobystosti: monohrafiia. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 194 s. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731506/ (Accessed: 29.06.2025).